

«саламендір» деген стансада түсірді. Сол жерде... келген 5 жүздей кісіні жүз-жүзден бөліп қара жұмысқа салды. ..Таң ата сағат 6-да 8 шақырым жерге апарады. Кешке сағат 9-ға шейін жұмыс қылып қайтып, сағат 11-12-де зорға жатақ үйге келеміз. Қалың қарағайды қақ жарып, жол салдырып жатыр. Ағашты кесіп, бұтап, шауып, жолға алты ағашты ұзынынан салып, үстінен көлденең қатарлап ағаш қиямыз. Екі арба қатар өткендей жол болады. Бізбен бірге латыш деген ел де жұмыс қылды. Көбінесе қатын, қыздары істейді екен. Жердің алысы аса қиын болды...» -деп, осы оқиғаларға қатысқан Мырзахан ұлының естелігінен жазылып алынған қолжазбада баяндалады[15].

Осылайша қазақ еліне келген 1916 жылдың дүрбелең оқиғалары ауызша тарих айту дәстүрі туындыларында кең көрініс тапқан. Бұл туындылардың көпшілігі, сол оқиғаларға қатысқан куәгерлердің ауызынан жазылып алынып бізге дейін жеткен. Олардың құндылықтары да осында. Әрине айтылған оқиғалардағы мәліметтерде кейде дәлме-дәлдік болмауы мүмкін. Дегенмен бұл туындылар сол жылдардың ахуалін шынай түрде жеткізе білген.

1. *ОҒК, қолжазба қоры, 1019 п.423-б.*
2. *Бұл да сонда,413-бет.*
3. *Бұл да сонда,431 –бет.*
4. *Қазақстан тарихы. 3 том. Алматы, 2002, 638,639 –беттер.*
5. *ОҒК, қолжазба қоры, 1019 п., 358 –бет.*
6. *Бұл да сонда, 359-360 беттер.*
7. *Бұл да сонда, 356-357 беттер.*
8. *Бұл да сонда, 382-бет.*
9. *Бұл да сонда, 383-бет.*
10. *Бұл да сонда, 363-бет.*
11. *Бұл да сонда, 386-бет*
12. *Бұл да сонда, 364 –бет.*
13. *Бұл да сонда, 363 –бет*
14. *Бұл да сонда,432-бет.*
15. *Бұл да сонда,442-бет.*

Резюме

В статье описываются события 1916 г.в Казахстане, которые нашли свое отражение в произведениях устной исторической традиции.

Summary

In this article is describing events in Kazakstan in 1916 where find its reflection in his work of oral historical tradition.

ОРТА ЖҮЗДЕ ҚОС ХАНДЫҚ БИЛІКТІҢ ПАЙДА БОЛУЫ

К.Т.Бекимова–

ҚР Президенті жанындағы мемлекеттік басқару академиясы

Қазақстан тарихындағы дәстүрлі хандық биліктің дағдарысы ғылыми тұрғыдан әлі де толық өз бағасын алмаған тақырыптардың бірі. Бірнеше ғасыр бойы Орталық Азиядағы саяси жағдайдың шиеленістілігіне қарамастан өмір сүріп келген Қазақ хандығының кенеттен дағдарысқа ұшырауы кімді де болса толғандырмай қоймайды. Тіпті XVIII ғасырдың өзінде бір жағы Жоңғария, бір жағы Орта Азия хандықтары, бір жағы Ресей тарапынан ылғи да қысымшылыққа ұшырап отырған Қазақ мемлекеті тәуелсіздік үшін жан аямай күресті. Осындай ауыр шақта өз тәуелсіздігін сақтап қалған хандық XIX ғасырдың басында қандай себептерге байланысты дағдарысқа түсті және жойылуға мәжбүр болды? Біздің мақаламызда хандық билік жүйесінің дағдарысы негізінде пайда болған қос билік мәселесі сөз болады. Бұл тақырып тарихнамалық тұрғыда әлі де зерттеушісін таппағандығымен қызықты және өзекті болып табылады.

Тарихты жасаушы – халық екені талдауды қажет етпейтін ақиқат. Сонымен қатар жеке тұлғалардың да қоғам дамуына елеулі ықпал жасайтыны да шындық. Сондай қайраткерлердің қатарына

хандарды жатқызамыз. XVIII ғасырда қазақ сахарасына саяхатпен келген неміс этнографы И.Георги: «Хандар қазақ топырағында ерекше құрмет тұтатын қасиетті тұлғалар» деп көрсеткен.[1] Ал біз қарастырып отырған кезеңнің таихына түбегейлі әсер еткен тарихи тұлға - Абылай хан. Себебі Абылай хан тұсында қазақ қауымы жолыққан саяси процестер бір орталыққа бағынған хандық құруға үлкен мүмкіндіктер жасады. Жоңғарияның ыдырауына байланысты қазақ халқының қарамағына ұланғайыр территория енді. Сонымен қатар хандық биліктің рөлі күшейіп, бір орталыққа бағынған мемлекет қайта жаңғыра бастады. Бірақ белгілі дәрежеде хандық билік жүйесі күшейгенімен бір орталыққа бағынған күшті мемлекет қайта жанданбады. Біздің пікірімізше, Қазақ хандығының бір орталыққа бағынған мемлекет құруына кері әсер еткен ең алдымен Ресейдің отаршылдық саясаты. XVIII ғасырдың соңы - XIX ғасырдың бас кезіндегі қазақ тарихы орыс отаршыл саясатының тікелей қысым көрсетуімен сипатталады. Себебі Ресей мемлекетінің экономикасындағы капиталистік қатынастардың бұл уақытта ауқымды дамуы империяны отарлауды одан әрі күшейтуге итермеледі. Қазақтардың ұлан-байтақ территориясы, ондағы әлі игерілмей жатқан қазба байлықтар мен сансыз мал, осы ел арқылы Шығыс өркениеттеріне бастайтын қолайлы сауда жолдары - олардың қызығушылығын арттыра түсті. Осындай қажеттіліктерге байланысты әлі де толық бағынбай келе жатқан халыққа қатал шаралар қолданыла бастады. Тереңдей түскен отарлауға қарсы ой-пікір халық шығармашылығында да өріс алды.

Ынсапсыз екен бұл кәпір,
Жерінді алды, малды алды.
Түсі сары, көзі көк,
Дінсіз келіп билейді,
Түбінде сонан табасың, -

деп, әбден наразы болған Шортанбай Қанайұлы (1818-1881ж.) отарлау саясаты әкелген жат, зиянды әдет-дағдыларды сынап жырлайды.[2]

Ал 1781 жылғы Абылай хан өлімінен соң Ресей империясы тарапынан қазақтың ішкі саяси өміріне араласу тіпті күшейді. Қазақтың саяси өміріндегі ішкі шиеленістерді, рулық және регионалдық сепаратизмді негізге алған Ресей саясаты қалай да Қазақ хандығын ыдыратуды мақсат қойды. Оның ең бірінші қадамы Кіші жүздің солтүстік бөлігін жалпы қазақ саяси құрылымынан бөліп алу - XVIII ғасырдың өзінде жүзеге асқан болатын. Әбілқайырдың 1748 жылы М. Тевкелевке жазған хаты да «не сұлтандарыма, не өзіміздің қара сүйектен шыққан атақты билерге айтпастан өзімізді жоғары мәртебелі император қарамағына тапсырдым, сол арқылы жауларымды мұқатқым келді» деуі Ресей үшін қазақ жеріндегі ішкі шиеленістердің айқын көрінісі болды.[3] Енді XIX ғасырдың басына дейін қазақ тәуелсіздігінің қайнар көзі болған Қазақстанның орталық алқабын қамтыған Орта жүзге де кезек келді.

Алдымен Орта жүздің территориясына тоқталсақ, И. Андреев: «по большей части сия Средняя орда кочевья свои имеет от озера Нор-Зайсана возле китайских караулов, мимо камня Тарбагатая на реку Илю и с вершины оной через реку Цуи (Шу) и Каук (Сауық - Торғай) до реки Иргиса, а с оной чрез озеро Телегур и на Урзын до речки Алабуги, впадающей в реку Тобол, а от российской границы, от крепости Устькаменогорской чрез Омскую до Звериноголовской крепости» - дейді[4]. Аталмыш жерлерді географиялық орналасуына байланысты негізгі шаруашылық жағдайында қарастырсақ, Орта жүз территориясының солтүстік-батыс, орталық бөлігі жазғы жайлауларға қолайлы келеді. Себебі, аудан территориясы батысқа қарай аласара береді. Ал, солтүстік-шығыс өлкедегі тау етегі негізінен қысқы қоныс үшін сақталады. Сонымен, Орта жүздің солтүстік-батысы мен орталығы суы мол құнарлы жазықтарымен жайлауға арналса, оңтүстік-шығысы қалың ормандары мен орманды таулар етегі арқылы қыс уақытында малды ауа-райының қолайсыздықтарынан сақтап тұрған. Егер Орталық және Солтүстік – Батыс жайық өлкені жайлаған қазақтар Сырдария мен Шу өзендерінің бойын қыстаса, Шығыс өлкедегі қазақтар тау етегін қыстап жазды күні тау биіктеріне көтеріледі. Ғылыми қалыптасқан түсініктер бойынша көшпеліліктің бірнеше түрі (тип) бар. Солардың негізгілері Орта жүзде кездеседі.

Жалпы, XVIII ғасырдың соңы – XIX ғасырдың бас кезіндегі Орта жүздегі қазақтардың санын нақты беретін мәліметтер жоқ. Ол уақытта руды басқарып отырған сұлтандардың өзінде үй-жанның санын нақты атай алмаған. «Ни одинъ волостный Солтанъ, хотя бы желаль искренно, не дасть върнаго отчета о числь юргъ, ибо дѣйствительно того не знаетъ...» деп жазады өз жазбаларында полковник С. Броневский.[5] Себебі үздіксіз орын ауыстыру, жайылымдарға араласа қоныстану сияқты құбылыстар кедергі келтірген. Төмендегі 1-кестеде келтірілген бір уақыт аралығындағы қилы алшақтықтағы мәліметтер бұған айғақ бола алады.

1-кесте

реті	Автор	Ұй саны	Халық саны	Мерзімі
1.	Броневский С.[5]	500 мың	3 млн.	1830 ж.
2.	С.Броневский еңбегіндегі қазақ сұлтандарының мәліметі[5]	537400	3 224400	1830 ж.
2.	Андреев И.	176400	1 058400	1790 ж.
3.	Волконский Г.[6]	159400	1 млн.	XVIIIғ. соңы
4.	Левшин А.[7]	210000	1 360000	1832 ж.

Біздің ойымызша, С.Броневский мен қазақ сұлтандарының мәліметтеріндегі сандар тым асырылып жіберілген. Егер әр руда 250 ден 2000-ға дейін шаңырақ өмір сүрген десек, сонда 84 руда 2000 үйден деп алғанның өзінде, Орта жүздің жалпы саны 168000 ғана. Сондықтан да И. Андреев пен Г. Волконскийдің есептерін біршама дұрыс деп ойлаймыз. Дегенмен жоғарыда берілген Орта жүз халқының жалпы саны жөніндегі мәліметтер шындықтан алшақтау, мөлшерлі. Себебі авторларда статистикалық, картографиялық нақты материалдар болмаған. Кеңес авторларының полицейлік-әкімшілік есептердің нақты мәліметтерін сараптау және жаңа демографиялық зерттеулерді қолдану арқылы берген мәліметі бойынша 1850 жылы Кіші жүзде- 1048537 адам, Орта жүзде- 1367202 адам, Ұлы жүзде-1561681 адам, ал жалпы қазақтың саны-4931286 адам болған.[8]

Сонымен территориясы жағынан да екі жүзбен салыстырғанда жоғары тұрған Орта жүзді бағындыру мақсатында Ресей мемлекеті отарлау әдістерінің жоспарын өте мұқият дайындады, ұйымдастырды. Олардың ең түбегейлілерінің бірі - казактардың қарамағында болған солтүстік өлкеде әскери бекіністер салу арқылы, қазақ халқының көшіп жүрген ең құнарлы, мал бағуға өте қолайлы жерлерінен ығыстырып, басып алу саясаты еді. Бұл саясат өте жоғары есеппен, рет – ретімен Ресей жауынгершілігі арқылы емес, ақырындап ығыстыру арқылы жүрді. Ресей үкіметі бұл тарапта XVIII ғасырдың 70-жылдарының сонында-ақ сезіле бастаған сепаритистік қозғалыстарды пайдаланды. Қазақ деректерінде бұл шиеленісті оқиғалар «Абылай аспап Арқаның Сарыбелі » тарихи әңгімелер циклында суреттеледі. Оның негізгі мазмұны Қаз дауысты Қазыбектің баласы Бекболат бастаған «Бес мейрам» одағына кіретін тайпалардың Абылайды хан ретінде мойындамай қарсы шығуы. Бұл қозғалысқа каракесек руларымен бірге аралас Барак сұлтанның тұқымдары да тікелей қатысқан болатын.

Хан билігінің мәртебесінің түсуі қоғамдағы келеңсіз жағдайлардың жиілеуіне, дау-шардың көбеюіне жол ашатыны белгілі. Орта жүзде 1781 жылы сайланған Уәли ханның салмағы әкесінен көш төмен болғаны анық. Еліміздің белгілі тарихшысы Ж. Артықбаев бұл жайлы: «Қытайлар жас ханға алтын тақ, асыл зат, қымбат киім әкеліп сыйлады, әкесінің құрметіне деп шығыр жақты. (қытайлықтардың хандарға ас беру салтынан кездесетін дәстүр – авт.). Ресей үкіметі де Уәлиді мойындап сый-сияпат жіберді, алтын жазулы грамотасын тапсырды. Бірақ осы сыйдың бәрі Уәлидің өзі айтқанындай «Ресеймен 60 жыл, Қытаймен 25 жыл бейбіт араласқан» кемеңгер Абылайдың аруағынан еді. Уәли хан «менің қарамағымда атығай, қарауыл сияқты рулар бар, күш көп емес. Үлкен рулар сіздің тұсыңызға жақын. Төртруыл, каракесек, алтай, найман руларының өз ұлыс сұлтандары бар, оларға менің үмітім аз, еш қимылда сенім жоқ, тыңдамауы да мүмкін» деп Қытайға ағынан жарылуы да сол себепті» дейді[3, 289]. Уәлидің хан сайлануын Ресей мен Қытай мемлекеттері толықтай қолдағанын ең алдымен, 1781 жылдың 26 шілдесінде Қытай боғдыханы Уәлидің хандық лауазымына мұрагер болып тағайындалғаны жөніндегі жіберген жарлығынан көреміз. Онда ханның міндеттеріне былай деп тоқталған: «Шапағатымды ақтау үшін қол астыңыздағы қазақтарды ойдағыдай басқарып, көрші ұлыстармен бір туған туыстай тату болғаныңыз жөн. Жанжал шығармау, қашқынды жасырмау лазым. Осы айтқандарыма ықыласпен құлақ қойып, адал ниетпен қызмет етуіңізді үміт етемін. Сонда мәңгі бақи жарылқауымда боласыз»[9]. Бір жылдан кейін, 1782 жылдың 25 ақпанында орыс мемлекетінің Уәли сұлтанның Орта жүз қазақтарының ханы дәрежесіне бекіту грамотасы келіп, Әулие Петр бекінісінде генерал-поручик И. Якоби Уәлиді Орта жүздің ханы деп салтанатты түрде жариялады. Ресей үкіметі Уәли ханды қолдауға мәжбүр болды. Себебі оны хан есебінде бекіту Абылай ханға ас берілген уақытта қазақ сұлтандары мен ру басыларының кеңесінде шешіліп қойылған болатын. Осындай жағдайда Уәли хандық қызметке кірісті.

Орта жүзде Абылайдың билігінен кейінгі кезең бірліктің, тыныштықтың бұзылып, хан билігінің әлсіреуін нақтылайтын оқиғаларға толы. Уәлидің ресми хан деп жариялануы Орта жүзде найман руының

қолдауына ие болып, Қытай богдыханымен бекітілген басқа ханның билікке келуіне кедергі келтіре алмады. Абылай хан тұсында Әбілпайыз сұлтанға бағынған наймандар Уәли билігін мойындамады. 1783 жылы Әбілпайыз өлгеннен кейін билікте қолдауға Ханқожа ие болып, Қытай императорының грамотасымен хандық билікке бекітілді. Орта жүзді Қытай иелігі, ал Абылай ханды қытай князі санаған богдыхан министрлігі бұл шараны қажетті деп тапты. Уәлидің алғашқы кезеңде Ресейге бет бұруын байқаған Қытай үкіметі өз империясының мәртебесін ұстану үшін Ханқожаға қолдау көрсетті.[7,257]

Орта жүздің сыртқы саясатын Уәли хан Абылай ханның үлгісінде жүргізуге күш сала отырып, Ресей мемлекетімен бейбіт қарым - қатынаста болып, сол мезгілде Қытаймен де байланыс ұстау саясатын ұстанды. 1794 жылдың қысында Қытайға илігетіндігін куәләндіру мақсатында өзінің баласын богдыханға жіберіп, ал орыс үкіметіне берілген ру басшыларын шеттетуді жиілетті. Нәтижесінде 1795 жылы қаңтарда Орта жүздің 2 сұлтаны, 19 ру басшысы өзінің билігіндегі 43360 адаммен, сонымен қатар 79 мың басқа орта жүз қазақтары императрица атына Уәли ханның билігінен босатып, тікелей ресейлік билікке алуын өтінген хат жолдады.[7,282]

Патшалық әкімшілікпен қарым-қатынастағы шиеленістілік Уәли ханды Қытаймен, Бұхарамен жақындасуға итермеледі. Ол 1803 жылы Сырдарияға, ал 1805 жылы Қытай шекараларына көшуге дайындық шараларын жүргізген. Бірақ Сібір генерал-губернаторы Глазенаптың белсенді араласуы ханның бұл қадамдарын нәтижесіз қалдырды. Патша үкіметі генерал-губернаторға хан билігін әлсіретудің көне, бірақ тексерілген тәсілін қолдануға ұсыныс жасап, «весьма сильное средство представляется в искусном употреблении противных хану Вали партий и в привлечении на нашу сторону знатных султанов, без коих он ничего предпринять не может» деп жазды.[10] Ханның билігін нақты әлсірету мақсатында Глазенап Орта жүзде Абылайдың ұрпақтарына жатпайтын сұлтандар арасынан екінші ханды тағайындауды шешті. Патша әкімшілігінің таңдауы 1748 жылы Әбілхайыр ханды өлтірген әйгілі Барақ сұлтанның баласы Бөкей сұлтанға тоқтады. 1812 жылы Бөкей Омбыға шақырылып,

Бұл кезеңде Ресей империясы Орта жүздің ішкі істеріне белсенді араластығын бастады. Бұл әрекеттерге Уәли хан негізінен XIX ғасырдың бас кезіне дейін нақты шаралар қабылдамай, патша өкіметімен белгілі бір келісімге тоқталуды ойлады. Ал, Ресей Орта жүз ханына «сыйластық» көңілін білдіре отырып, өз әскерлерін ел ішіне жіберуін жалғастыра берді. Мысалы, 1798 жылдың 19 қазанында Уәли ханның атынан жіберілген жиені Батыр сұлтан, Орта жүздің үш рубасы және 6 адамынан құралған депутаттар Санкт-Петербургта император І Павелдің қабылдауында болды[11]. Оларға үлкен сый-құрмет жасалып қайтар жолдарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету туралы император жарлық шығарды. Уәли ханды бір жағынан патша өкіметінің өзіне және төңірегіндегі сұлтандарға жоғарыдағыдай құрмет көрсетуі де Ресейге қарсы бір шешімге келуін тежеді.

Бірақ XVIII ғасырдың соңы – XIX ғасырдың бас кезінде Орта жүзде шаруашылық жағдайдың нашарлауы, халықтың наразылығы ханның орыс өкіметінің қызметшілеріне әр түрлі талаптар қоюына түрткі болды. Уәли хан 1809 жылғы хатында қазақ даласына орыс әскерлерінің енуіне және жергілікті елге қысымшылық көрсетуіне, жерлерді иемденіп, игерулерін тоқтатуын сұрайды. Сонымен қатар ол төмендегідей нақты талаптар да қойды: шөп орып, балық аулауға өткен орыс казактарының және саудагер, көпестердің өзіне салық төлеуін, болмаған жағдайда сауда керуендерін тоқтататындығын ескертті. Орыс казактарының қазақ жерлеріне, ал станицалық қазақтардың Ресей территориясына өтулері, шекараны түсініксіз жағдайға түсіруі - орыс және қазақ жерлерінің шекараларын бір жүйеге келтіріп, анықтауды талап етуіне себепші болды.

Дегенмен, ханның Орта жүздегі жағдайды реттеу мақсатында Ресей мемлекетінің алдына қойған талаптарының бірі де орындалмады. Сондықтан хан орыстармен сөз жүзінде ешқандай келісімге келе алмайтындығына көзі жетіп, күш қолдануға мәжбүр болды. Орта жүз территориясынан өткен сауда керуендерін тоқтатып салық төлемеген жағдайда, олардың мал-мүліктерін алып, өздерін ұстап қалу оқиғалары құжаттарда жиі кездеседі. Сонымен ханды өз мүдделеріне бейімдеу, бағындыру шараларының нәтиже бермеуі, орыс қызметшілерінің Орта жүзге жазалау экспедицияларын жіберуіне жол ашты. Ең алғашқы экспедицияны 29 сәуірде капитан Часовщиков бастап келеді. Одан кейін, яғни 4 мамырда хорунжий Безязыков пен осы айдың 6-нда майор Морозовтың әскерлері Уәли хан мен Ғаббас сұлтандардың иеліктеріне енеді [12]. Бірақ, бұл уақытта Уәли хан баласымен өз қоныстарынан сырт жақтарға көшіп кетіп, жазалау экспедициялары дағдарып қалады. 12 мамырда Часовщиков әскері жол көрсетуге Орта жүздің батыры Құлбекті алып, ханның көшінің соңына түседі. Бұл жазалау экспедициясымен қатар хорунжий Безязыковтың да отрядтары шығарылады. Нәтижесінде Ғаббас сұлтан

және Уәли ханмен біріккен қарауыл руының адамдары, ханның кеңесшілері, барлығы 9 адам ұсталып, шекараға табыс етіледі.

Біраз жақтастарынан айырылғанымен де, Уәли хан өз бағытын өзгертпеді. 20 мамырда ол қарпық руларының (орта жүздегі Мейрам тобына жататын ру, әдетте алтай-қарпық атанады – авт.) рубасыларына, ақсақалдарына өзінің төлеңгіттерін жібереді. Ондағы талабы - сол жерге тоқтаған орыс саудагерлерін барлық мал-мүліктерімен қосып өзіне ұстап әкелу[13]. Рубасылар әскери экспедициялардан сескеніп, өз руының тыныштығына алаңдауынан бұл талапқа қарсылық білдіріп, оны орындаудан бас тартады. Аталмыш рудың басшыларына сүйенсе, бұйрығының жүзеге аспайтынын түсінген Уәли хан маңайындағы төлеңгіттерімен орыс және бұхарлық саудагерлерді ұстап, елдеріне қайтармай қояды. Дегенмен, Орта жүздің руларынан қолдау таппаған, тек өз төңірегіндегі төлеңгіттері мен атығай - қарауыл сияқты кейбір руларға сенім артқан Уәли ханның бас көтеруі орыс және казак әскерлерінің күшімен басып тасталады. Сонымен қатар Ресейдің Орта жүздегі Уәли ханның позициясын әлсірету мақсатындағы шаралары 1815 жылы екінші хан етіп Бөкейді дайындауымен ұштасты.

Жалпы Уәли ханның билік құру уақытын екі кезеңге бөлуімізге болады. Алғашқы 1781 жылдан – XIX ғасырдың басталуына дейінгі аралықтағы бірқалыпты қызметінің кезеңі. XIX ғасырдың басынан - осы ғасырдың 20-жылдарына дейінгі Ресей мемлекетінің саясатына ашық түрде қарсы шығуы мен хандық билігінің әлсіреуімен сипатталатын екінші кезеңі. Осындай қарама – қарсылық жағдайында Ресей Уәли ханның билігін әбден тежеу мақсатында Орта жүзді ыдырату саясатын жүргізді. XIX ғасырдың басындағы Орта жүздің дәстүрлі басқару жүйесінде Уәли ханмен қатар екінші хан билігі пайда болды. Бұл хандық – XVIII ғасырдың ортасында Орта жүздің ықпалды сұлтаны болған Қырық сан Барақтың ұлы Бөкей сұлтанның хандығы еді.

Орта жүздегі қос билікке тоқталмас бұрын, алдымен олардың нақты қай жылдары қызмет атқарғандықтарын анықтап алу маңызды. Себебі тарихи деректер немесе ғылыми еңбектерде екі ханға байланысты әр түрлі жылдар көрсетіледі. Уәли ханның билігінің 1781 жылдан басталатындығы тарихи құжаттардан дәлелденгенімен, оның қай кезеңге дейін өмір сүргендігі белгісіз. С. Броневский Уәлидің 1820 жылы қайтыс болғандығын жазса[5], А. Левшин[7], И. Крафт 1821 жылды көрсетеді[14], ал М. Вяткин зерттеуінде оның 1819 жылға дейін билік құрып, өлгендігі айтылады[10]. Кейінгі кездегі М. Мұқанов, Н. Мыңжан сияқты тарихшылар Уәли өлімін 1818 жылға әкеледі. Біздің пікірімізше, 1820-21 жылдарды көрсеткен авторлардың мәліметтері қисынды. Оған дәлелді Қытай өкіметі Уәли ұлы Ғұбайдоллаға бір жыл бұрынғы қыс мезгілінде қайтыс болған әкесінің өліміне көңіл айта отырып, өзін хан етіп бекітетіндіктерін хабарлайтын 1822 жылғы Қытай құжаттарынан табуымызға болды. Сонда хан 1820 жылдың желтоқсаны немесе 1821 жылдың қаңтар айларында қайтыс болған. Осы мәселеге байланысты белгілі қазақ шежіресі М.Ж. Көпейұлының Уәлиге қатысты деректеріне көңіл аудару қажет.

Сол сияқты Бөкейдің хандық құруы да әр түрлі уақытта белгіленеді. М. Вяткин оның 1815 жылы хан сайланып, 1817 жылы дүниеден өткендігінен мәлімет береді[11]. Ал, Қ. Халид «Тауарих хамса» еңбегінде Бөкей сұлтанның хан сайлануына толығырақ тоқталған. Онда «1816 жылы 12 қаңтарда І Александр атынан арнайы грамота келеді. Осы грамота бойынша Бөкей сұлтан Орта жүздің атақты он үш руларына билік жүргізу үшін хандыққа бекітіледі. Абылай хан өлімі мен грамота келуінің арасы 30 жыл» делінген[12]. Бұл есеп дұрыс берілмеген, яғни Абылай хан 1781 жылы қайтыс болса, оған 30 жылды қоссақ, Бөкейдің хан сайлануы 1811 жылмен тұстас келеді. Ал Орта жүзде осы биліктің 1811 жылы қалыптасқанын дәлелдейтін тарихи дерек жоқ. Қ. Халид аталған еңбегінде Бөкей ханға байланысты тағы: «Ал Бөкей екі жыл бір ай хан болып, 1819 жылы январь, яки февральда қайтыс болды, ал заңсыз хандығы қанша екені жазылмаған», деген пікірді алға тартады[12]. Осы жерде және бір қателікке жол берілген. Егер жоғарыдағы 1816 жылдың 12 қаңтарындағы Бөкейді хандыққа бекіту туралы патша грамотасын ескере отырып, есеп жүргізсек, яғни 1816 жылдың қаңтарына екі жыл бір айды қосатын болсақ, Бөкейдің хандық билігі 1818 жылдың қаңтар-ақпан айларында тоқталған болып шығады. Ал, ханның 1819 жылы қайтыс болғандығын А. Байтұрсынов[13], С. Броневский[2] жазбаларынан табамыз.

Яғни, біздің шығаратын қорытындымыз 1816 жылдың 30 желтоқсанында патша жарлық шығарып, 12 күннен кейін, яғни 1817 жылдың 12 қаңтарында грамота жіберілген. Осыған ұқсас ойды Қ. Исабаев та жазады: «Сайлаудың нәтижесін І Александр патша жарлығымен бекітіп, келесі жылдың ақпан айында Семей қамалында патша қол қойған грамота, құндыз жағалы ішік және қылыш Бөкей қолына тапсырылады»[14]. Ә. Бөкейханов жинақтаған мұрағаттық деректерді қарастырсақ, Бөкейдің хан көтерілуі және хандық белгілерді алуы 1817 жылы болған. Сонда, Бөкей хан 1816 жылдың желтоқсанынан – 1819

жылдың қаңтарына дейін хандық қызмет еткен.

Тарихнамада қалыптасқан пікірге сүйенсек, қос хандыққа бөліну Орта жүздегі дәстүрлі биліктің жойылуының негізгі бастамасы болып танылады. XIX ғасырдың I-ширегіндегі Орта жүздің әлеуметтік-саяси құрылымындағы бұл бөліністің пайда болуының басты себептерінің бірі - Уәли ханның билігін тежеу мақсатындағы Ресей мемлекетінің отаршылдық саясатын іске асыру жоспарларының негізгісі деп қарастыруға болады. Дегенмен, бұл жерде аталмыш тарихи құбылысқа бір жақты баға беруге болмайды. Оның алғышарттарын XVIII ғасырдан іздестіру қажет.

Ол үшін анықтауды талап ететін бір мәселе: Бөкей сұлтанның Орта жүзге келуі, ел басқару ісіне араласуы. Халық арасындағы шежіре- әңгімелерге назар аударсақ, Қазыбек би ұстаған қалың қаракесек рулары Сыр бойынан Арқаға ауып, қазіргі Қарқаралы өңіріне қоныстана бастағанда, рулар арасында жайылымдарға талас өршіп, жер дауы көбейеді. Мұны сырттай бақылаған шекшек (қаракесек руы) Нұралы батыр дауларға төреші болар төре тұқымын әкелу мақсатында Жетісуға аттанады. Жетісудағы Ондан сұлтан ұрпағы Барақ төреге барып, өз ойын білдірген соң, төре өз ұлы Бөкейді алуға келісімін бере отырып: «Бөкейімді берейін, өзіндей көр, ол да сені өзімдей көретін болсын», - дейді [15]. Немесе тағы бір әңгімеде Нұралының Бөкейді елге әкелген соң, өзіне еншілес қылып, қалың малын төлеп, үйлендірген, содан кейін барып еліне хан көтерген. Бөкей жайында оның мынадай өлеңі қалған:

Құдайға берген антым бар,
Төреге берген сертім бар.
Табанын жерге тигізбеймін,
Мандайын күнге күйгізбеймін.

Ал оның хандық қызметіне байланысты ел арасында: «Бөкей патша жарлығынан көп бұрын-ақ хан ретінде қабылданған. Шекшек Нұралы бастаған ел жақсылары қазақтың сол кездегі беделділері Бөкей төрені ежелгі Шу өзенінің бойында, атакты Хан-Тәңірі тауының етегінде ақ киізге орап, боз биенің сүтіне шомылдырып, бұдан көп бұрын «хан көтерген» деген тарихи аңыздар бар [16]. Дегенмен, жоғарыдағы әңгімелерде тарихи оқиғалар біршама баяндалғанымен, олардың уақыттық өлшемдері нақтыланбаған. Сондықтан жазба деректерге сүйенсек, А. Байтұрсынов Қаракесек руының биінің 1748 жылы, «еліме хан қоямын» деп Барақтан 14 жасар Бөкей деген баласын сұрап әкелгенін, оның 1819 жылы 85 жасында өлгендігін жазады [13]. Бұл мәліметтердің дәйектілігін Ф. Щербин экспедициясының зерттеу материалдары да дәлелдей түседі. Онда, жалпы Арғын руларының Орта жүз территориясына қоныстану үрдістері жан-жақты қамтылған. Қарқаралы өңіріне Түркістаннан Алтай және Қаракесек рулары 1728 жылы қоныс аударады. Бұл жерде олар қалмақ, түрікпен халықтарын кездестіріп, бірнеше рет болған қарулы қақтығыстардан кейін соңғы екі ел оңтүстікке қарай ығысады. 20 жыл өткеннен соң, яғни 1748 жылы Ташкенттен Бөкей сұлтан келеді. Бұл кезде оның әкесі Барақ Ташкенттің беклербегі қызметін атқарып тұрады. Экспедиция жазбаларында: «Букей был посланъ отцомъ за своими киргизами, ушедшими изъ Туркестана на Саръ-Арка», - делінеді [17]. Оны рубасы Шекшек Нұралы алып келген және осы рудың Бигелді руларының жерінен «енші» береді [16]. Бигелді шежіре бойынша Нұралының інісі саналады.

Назар аударатын бір мәселе осы қоныс аударудың 1728 жылдан кейін 1748 жылы қайталануында. Бұл біздің ойымызша Барақ сұлтанның Кіші жүз ханы Әбілқайыр ханды өлтіруімен байланысы бар сияқты. Барақтың жасаған қылмысын ел ішінде талқылауға, оның сырт жаққа көшіп кетуіне тоқтау салған Қаз дауысты Қазыбек бидің ақыл - кеңесі екені белгілі. Көреген би бір сөзінде: «Ойланбай жасаған қылмысыңмен Орта жүзді ойсыратып кетер салмақ түсірдің сен. Ал егер еліңді ығыр қылғың келмесе, жүрегіңнің ізгілігі өлмесе, тесікті өзін бітеп, жараны өзін жазып ал. Өлгеннің ісін жалғастырып, өшкеннің отын тұтатсаң, өмір азбайды, шырақ қайта маздайды. Жайлауымды өрт, жұртымды дерт шалмасын десең, Әбілқайырдың Орынбордағы ұлы Айшуақ сұлтанды ауыстырып, орнына хан бол. Әйтпесе дәл қазір тобырыңмен түгел бұрылып, Әбілқайыр ұлдарының алдына барып: «кісілігіңді тастап, кісенді мойнына сал! Құныңды кесе ме, қылмысыңды кеше ме - солар, құныкерлер шешеді. Кесіміме көнбесең, бүкіл Орта жүз тұрмақ бүтін Найманға да симассың. Сиғызбаспын! Ауып кетем деп дәмеленбе, Жоңғарға да өткізбеспін. Қанды қол, қара жүрекпен-қанжар ұшында тұрсың. Орта жүздің атынан қылша мойнына қыл арқанды тастадым», - деп қатал талап қояды [18].

Дегенмен, Барақ сұлтанға қандай жаза берілгендігі туралы деректерді кездестірмейміз. Тек, оның оңтүстік - шығысқа қарай ығыстырылып, бір-екі жылдай Ұлы жүздің біраз руларына хан (біздің ойымызша, Щербин экспедициясының жазбасындағы беклербек дәрежесі) болып, у беріліп өлтірілгендігі ғана тарихта қалған. Жоғарыдағы Қазыбек бидің сөздерінен, оның қатал айтса да Барақ сұлтанмен жақын

екендігін, оған қылмысынан құтылудың әр түрлі жолдарын ұсынғандығын көреміз. Және де алысты болжайтын көреген би Барақ сұлтанға билер атынан жаза кесілгенімен, Әбілқайыр ұрпақтарының оны жай қалдырмайтындықтарын ерте түсінгендіктен, Орта жүзге одан ұрпақ алып қалу мақсатында Шекшек Нұралыны Бараққа жіберуі мүмкін. Немесе Барақ сұлтан қанды қылмыстың қанмен ғана өтелетінін сезіп, Орта жүздегі билігінің жойылуынан сақтанып, ұлдарының ішінен Бөкейді 1728 жылы қоныс аударған елінің соңынан жіберген деп ойлаймыз. Бұдан шығаратын қорытынды: Бөкейдің Орта жүзге келуі 1748 жылғы Барақ сұлтанның Әбілқайырды өлтіруімен байланысты, Қазыбек би мен Барақтың арасындағы шешімнің нәтижесі. Ал, Шекшек Нұралы осы келісімді іске асырушы міндетін атқарған.

Сонымен, жоғарыдағы ел аузындағы шежіре-әңгімелер мен ғылыми жазбалардың негізгі мазмұндарының ұқсас келетіндігін байқаймыз. Осы деректерді негізге алатын болсақ, Бөкей Орта жүзге 14 жасында келген. Сол кездегі ел ісіне араласу қазақтарда ерте басталғандығын ескергенде, оның Орта жүздегі қызметінің бастапқы кезеңі, яғни шежірелерде баяндалатын «хан көтерілуі» ХҮІІІ ғасырдың 60-жылдарына сәйкестенеді.

Ресей мемлекеті ХІХ ғасырдың басында Уәли ханның патша өкіметіне адал қызмет ету ниетінің жоқтығына, жалпы Абылай хан ұрпақтарының саяси тәуелсіздікті сақтау мүдделерінің жоғары екендігіне көздері жетіп, бұл әулеттің Орта жүздегі ықпалын төмендетуге белсенді түрде кіріседі. Қазақ қоғамының дәстүрлі басқару жүйесінің өзіне тән ерекшеліктерінен алдыңғы ғасырдан үлкен тәжірибе жинақтаған олар, Орта жүздегі Абылай ұрпақтарына бағынбайтын, беделді төре тұқымдарын қарастыра бастайды. М.Вяткин осыған байланысты былай дейді: «Царское правительство рекомендовало генерал-губернатору для ослабления власти хана прибегнуть к старому, но испытанному средству: «весьма сильное средство, - писал канцлер, представляется в искусном употреблении противных хану Вали партий и в привлечении на нашу сторону знатных султанов, без коих он ничего предпринять не может»[11]. Орта жүздегі Бөкей сұлтанның беделін олар осы мақсатта өте ыңғайлы пайдаланды. Кейбір деректерде, 1812 жылы оның губернаторға хандыққа бекітуін өтінген хат жібергендігі баяндалады[14]. Бірақ жауап кеш келген.

Генерал-лейтенант Г. Глазенап Петербургта жазған өтініш-хатында: Орта жүздегі Бөкей сұлтанның хан сайлануын қолдау, ең алдымен Уәли ханның билігін әлсіретеді, сонымен қатар Уәли ханның орыс өкіметі үшін сенімсіз билігінің номинальдылығын, Орта жүздің бір бөлігіне ғана жүретіндегін, ал Бөкей мен оның ұлдарының Ресей мемлекетінің адал қызметшілері бола алатындықтарына сенімінің мол екендігін хабарлайды[11]. Жалпы, ХІХ ғасырдың басындағы Орта жүздегі Уәли мен Бөкей хандардың биліктері біріне-бірі қарама-қайшылықты мәнге ие. Уәли хан Ресейге толығымен мойынұсынбай, өз кезегінде Қытаймен де саяси байланысқа ұмтылып, белгілі бір деңгейде саяси тәуелсіздікті сақтауды мақсат тұтса, Бөкей хан керісінше, Ресей өкіметінің сенімді қызметшісі ретінде танылады. Олай болмаған жағдайда Орта жүзде екінші ханның сайлану- сайланбауы да беймәлім еді.

Бөкей ханның орыс мемлекетіне адал қызмет атқарғандығына, оның көптеген істері дәлел бола алады. Ол хан дәрежесіне бекітілмей тұрып та, патша өкіметінің алдында өз беделін көтереді. 1811 жылдың қазан айындағы генерал-лейтенант Глазенаптың сұлтанға жазған хатында, Бөкейдің патша сарайына бағыт алған Қоқан хандығының депутатция өкілдеріне үлкен құрмет көрсетіп, оларға өзінің ұлы Ғазыны қосып жіберуіне үлкен алғыс білдіреді[15]. Хаттың мазмұнына қарағанда, Бөкей Ресей сауда керуендерінің Қоқан хандығына және керісінше ол жақтан Ресейге өту барысында, керуендердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуде көп ретте үлкен мүмкіндіктер жасаған. Осындай қызметі үшін өз кезегінде әр түрлі деңгейде марапатталып отырған. Генерал-лейтенант тағы бір хатында, яғни 1817 жылдың 18 қаңтарында Бөкейдің хан дәрежесіне Ресей тарапынан бекітілуі үшін өзінің (Глазенап) көп күш жұмсағанын айта келе, хан мен оның ұлдары-немерелерінің патшаның сенімін ақтау жолында, Ресей мемлекетінің пайдасына үлес қосатын істерде белсенділік танытуларын баяндайды[15].

Бөкей сұлтанның Ақкөл – Жайылма жерінде (қазіргі Екібастұз ауд. жері) хан көтерілуін ұйымдастыруға Сібір басшысы Глазенап тікелей араласқанын мұрағат құжаттары дәлелдейді. Осы хаттың астарынан патша өкіметінің Бөкейді Орта жүзде екінші хан етіп бекітуі тек Уәли хан билігін әлсірету үшін ғана емес, сонымен бірге өз мүдделерін мүлтіксіз орындайтын қызметші ретінде ұстау мақсатынан туындағаны сезіледі. Яғни, Глазенап орыс шекараларына қазақтардың табындарын бұрынғы жылдарға қарағанда аз өткізетіндігіне алаңдаушылығын білдіре отырып, оның қазақтарға өте тиімді екендігін дәлелдеуге тырысады. Оның ойынша қазақтардың малдарымен орыс жерлеріне өтуі, қазақтардың тыныш та, қауіпсіз өмір сүруіне, ал малдарын құнарлы жайылымдарға жаю мүмкіндіктерін береді. Осы жерлерді пайдаланғандары үшін өкімет белгілеген «аз мөлшердегі» төлемдерін төлеу мәселесін де ескерте кетеді.

Сөйтіп, Бөкей мен оның төңірегіндегі төрелерден (оған қарасты барлық рулардың) шекарадан ешқандай күдіксіз өту ұсынысын жасайды. Қазақтардың шекарадан өтуінің азаюы, Ресейге қоныстанушылар тарапынан түсетін үлкен пайданың мөлшерін төмендетті. Олар жерді қолданғандары үшін деген сылтаумен төлем есептеп, оның сыртында қазақтарға қысым көрсету арқылы тағы да мал-мүліктерін алып отырған. Глазенаптың: «Чтобы киргизцамъ перепускаемымъ ни при перепуске, ниже при собрании установленной пошлины ни малейшихъ не было налоговъ...», -деп, бұл шараны сенімді әскери қызметшілерге тапсыратындағына сендіруі, бұрынғы жылдары аталмыш тәртіп бұзушылықтардың болғандығын дәлелдейді[5]. Біздің пікірімізше, қазақтардың орыс жеріне бармай қоюларының басты себебі де осында жатыр. Қазақтарды орыс шекараларына тарту, ең соңында алдыңғы желіде қарастырғанымыздай, Орта жүздегі біртұтастықты бұзды, әлсіретті.

Ал, өз талаптарын өте шебер орындатқан патша өкіметі, Бөкей ханның ұсыныстарын аяқсыз қалдырып отырды. 1817 жылдың қазан айындағы Сыртқы істер министірлігінің басқарушысы, құпия кеңесші К. Нессельроде Бөкей ханның ордадағы қылмыстарды өзі қарап, шешуі жөніндегі ұсынысына былай деп жауап қайтарады: «...что касается до уголовныхъ преступлений, чнимыхъ киргизцами въ пределахъ Россіи, то рассмотрение оныхъ, сообразно съ Высочайшими узаконеніями, долженствуетъ оставаться на прежнемъ основаніи, темъ более, что въ Россіи наблюдается въ делахъ сего рода строгое правосудіе»[15].

Сонымен, XIX ғасырдың басындағы Орта жүздегі Ресей мемлекеті тарапынан жасалған шаруашылық - саяси қысымшылықтар Уәли ханның патша өкіметіне қарсы іс-әрекеттерін тудырды. Осындай наразылықтардың нәтижесінде қос хан билігі пайда болды. Бөкей сұлтанның хан сайлануына ең алдымен Ресей өкіметі емес, Орта жүздің қаракесек руының рубасы-билерінің ХҮІІІ ғасырдағы іс-әрекеттері себеп болды. Яғни Бөкей сұлтанның хандық билігінің алғышарты ХҮІІІ ғасырдың орта кезінде қалыптаса бастады. Ресей қызметшілері осындай дәстүрлі басқару жүйесінің ерекшеліктерін тек өз мүдделеріне жан - жақты пайдалана білді. Бөкейдің хан дәрежесіне бекітілуі екі мақсатта жүзеге асты: біріншіден, Уәли билігін әлсіретіп, Орта жүздегі басқару жүйесін ыдырату. Екіншіден, патша өкіметінің тапсырмаларын адал орындайтын «хан-қызметші» ұстау. Ал Уәли хан бұл талаптарға мойынұсынбады, олардың сенімінен шықпады.

Осылайша XIX ғасырдың алғашқы онжылдықтарында Қазақ хандығын біржолата саяси аренадан аластатудың алғы шарттары жасалды. Орта жүзде хан билігін ыдырату, қос билік жүйесін енгізу, дәстүрлі орталық билікті әлсірету болашақта хан билігін жоюдың негізін салып берді. Ресми түрде бірнеше жыл ғана өмір сүргенімен Бөкей хандығы Ресей саясатының алыс болашаққа бағытталған үлкен жоспарының қаруы қызметін атқарады. Орта жүзде Уәли және Бөкей басқарған екі хандықтың қатар өмір сүруі тарихта сирек кездесетін феномен. Бүгінгі таңда тәуелсіз мемлекет құрып жатқан біздің еліміз үшін мемлекет тарихына қатысты зерттеулер жүргізу аса қажеттілік болып табылады. Қазіргі саяси ахуалға, билік институттарына, басқару жүйесіне дәстүрлі құндылықтар әсер етпей қоймайды. Осы жағдайда Қазақстанның Орталық регионьында ХҮІІІ ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басында қалыптасқан қос билік тарихы, халықтың билік түріне көзқарасы, басқа елдермен, әсіресе Ресеймен болған қарым-қатынас тарихи терең зерттеуді, сабақ алуды қажет етеді.

1. *Прошлое Казахстана в источниках и материалах.* – Алматы, 1978. - 230 б.
2. *Сабырұлы С. Қазақстан тарихы.* – Алматы, 2006. - 79 б.
3. *Артықбаев Ж. Қоғам және этнос.* – Павлодар, 2004ж. – 283 б.
4. *Андреев И. Описание Средней орды киргиз-кайсаков.* — Павлодар, 2006. - 66 б.
5. *Броневский С.Б. Записки генерал – майора Броневского о киргиз – кайсаках Средней орды // Отечественные записки.* – Ч. 41, 42, 43. – СПб., 1830. 168 б., 419 б.
6. *Муканов М. Этническая территория казахов в XVIII- нач. XXвв.* —Алматы, 1991. - 14 б.
7. *Левшин А. Описание киргиз – кайсацких орд и степей* – Алматы, 1996. - 288 б.
8. *Бекмаханова Н., Дулатова Д. Народонаселение Казахстана в первой половине XIX в. в досоветской литературе// История. Вып.6.* - Алматы, 1973.
9. *100 құжат (Қазақ хандығы мен Чиң империясы арасындағы қарым-қатынастарға байланысты құжаттар).* – Алматы, 1998. - 45 б.
10. *Вяткин М. Очерки по истории Казахской ССР. Т.І.* — М., 1941. - 235, 438б.

11. Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік мұрағаты. 345 – қор, 2 – тізбе; 156-іс, 1-парақ.
12. ҚР ОММ; 4 – қор, 1 – тізбе; 154-іс, 59-парақ.
13. ҚР ОММ; 4 – қор, 1 – тізбе; 154-іс, 136-парақ.
14. Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. – Оренбург, 1898. - 56 б.
15. Халид Қ. Тауарих хамса: (Бес тарих) / Ауд. Б. Төтенаев, А. Жолдасов. – Алматы, 1992. - 161 б.
16. Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы, 1991. - 150 б.
17. Исабаев Қ. Шоң би. //Мұрагер (альманах). - 1992. - 7,5 б.
18. Бөкейхан Ә. Таңдамалы. —Алматы, 1995. - 43, 235, 205 б.
19. Жақатаев А. Нұралы баба. // Орт. Қазақстан, 1993. 27 – қараша, 2 б.
20. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Семипалатинск. Каркаралинский уезд. - СПб., 1905. - 10 б.
21. Сматаев С. Қаз дауысты Қазыбек.//Орт. Қазақстан, 1991. 23-қараша, 6 б.

Резюме

В статье освещается история двойной ханской власти в Среднем жузе в начале XIX века. А также рассматриваются политические события и колониальные меры Российского государства, которые послужили основой появления двойной ханской власти. Описываются различия политик Вали и Букей хана во взаимоотношении с Российским государством. В статье выявляется, что двойная ханская власть являлась одной из основных предпосылок уничтожения ханской власти в Среднем жузе.

Summary

History of the double-powered khanate of the 19th century in the Middle zhuz is being presented in this article. Political events which contributed to formation of the double-powered khanate and colonialist activity of the Russian state are examined. Differences of Vali and Bokey khans' policies in relations with the Russian state are described. Khan power of double character is ascertained to be one of the main conditions of elimination of khan power in the Middle zhuz.

ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ 1916 ЖЫЛЫ БОСҚЫНШЫЛЫҚҚА ҰШЫРАҒАН ЖЕТІСУДАҒЫ ҚАЗАҚ-ҚЫРҒЫЗДЫ ҚҰТҚАРУДАҒЫ ҚЫЗМЕТІНЕН

Ш.Б.Тілеубаев -

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың магистратура және PhD

доктарантура институты Гуманитарлық мамандықтар кафедрасының аға оқытушысы

Қазақ ұлт – азаттық қозғалысының тарихында өзіндік маңызды із қалдырған 1916 жылғы көтеріліс болып табылады. Бұл көтеріліс қазақ даласының әр өңірін қамтыды, оның ішінде Жетісу облысы көтерілістің ірі ошақтарының бірі болғаны белгілі. XX ғасырдың басындағы Ресей империясының отарлық жүйесінің құрамындағы Түркістан генерал – губернаторлығына қарасты Жетісу облысында Верный, Жаркент, Қапал, Лепсі және негізінен қырғыздар мекендейтін Пішпек пен Пржевальск уездері болды. 1916 жылы көтеріліске Жетісудағы қазақ және қырғыз халықтары бірдей шыққан еді. Туысқан екі халықтың азаттық жолындағы көтерілісін басуға отаршыл жүйе арнайы жазалаушы әскер жіберіп, олар қоныс аударып келген орыс шаруаларынан құралған жасақтармен бірлесе отырып жүргізген "белсенді" шараларының барысында көтеріліс қатыгездікпен, адам айтқысыз айуандықпен еш аяусыз басып жаншылып, Жетісудың жергілікті халқына бұрынды – соңды болмаған қасірет әкелді. Жазалаушылардың қысымына шыдамаған көтерілісшілер көршілес жатқан Қытай жеріне (шамамен 300000 – дай адам) [1] ауа көшіп босқыншылыққа ұшырады, азып – тозды, тауқыметті тағдыр кешті. Босып Қытай жеріне өту барысында бер жағынан орыс әскері ар жағынан қытай әскері қыспаққа алып тағыда қырғынға салған болатын. Қос империяның қыспағына түскен қазақ – қырғыздың бергі жақта қалғандары да босып Қытайға өткендері де адам төзгісіз ауыр халде күй кешті. Осындай азып – тозып, тонаушылыққа тап